

Információs társadalom – a metakritika hiábavalósága és gyötrelmessége

Az információs társadalom elméletével kapcsolatos kritikai pozíciók térképének megrajzolása előtt a tanulmány részletesen elemzi azokat a gondolkodói „ősbűnöket”, amelyek sok esetben magának az információs társadalom eszméjének az elutasítását is eredményezhetik. Ilyen bűnként elsősorban az információs társadalom eredetileg és - végső értelme szerint is - holisztikus elméletének „feldarabolását”, illetve az „információ-dominanciára” való mesterséges leszűkítését és eltorzítását emeli ki a szerző, s ezeket számos szövegrészlettel illusztrálja. Az idézetek túlnyomórészt az ugyanebben a tematikus folyóiratszámában megjelent írásokból származnak.

Kulcsszavak: *elmélet-kritika, Frank Webster, Maren Hartmann, információs társadalom (fogalom és diskurzus), valóság-ábrázolás, hamis tudat, logikai-érvelési hibák*

Szerzői információ:

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója a Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének vezetője, az 1998-ban alapított Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK) korábbi igazgatója és 2006 óta örökös tiszteletbeli elnöke. Az információs társadalom témakörében egyetemi kurzusok kidolgozója, számos szakkönyv és tanulmány szerzője. 1999-ben a Kar Kiváló Oktatója kitüntetésben részesült, 2000-től Széchenyi-ösztöndíjat kapott. Fontosabb könyvei: *Fogpiszkáló a hálózaton* (2000), *Az információs társadalom keresése* (2002) *Információ, társadalom, történelem* (2003), *Bevezetés az információtörténelembe* (2004).

E-mail: zkl@itm.bme.hu

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Z. Karvalics László. „Információs társadalom – a metakritika hiábavalósága és gyötrelmessége”. *Információs Társadalom* VII, 4. szám (2007): 107–123.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VII.2007.4.7>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Z. Karvalics László

Információs társadalom – a metakritika hiábavalósága és gyötrelmessége

Kardos Lajos egykori tanítványai gyakran emlegetik szeretett, tisztelt és – különösen vizsgaidőszakok táján – rettegett Mesterük már-már szélsőségesen eltúlzott törekvését a kifejezés és a fogalomhasználat pontosságára. A kiváló pszichológus ugyanis nem ismert tréfát: ha valaki véletlenül úgy fogalmazott a patkánykísérletek ismertetésekor, hogy az állat „befordult a sarkon”, megnézhetette magát, mert a helyes kifejezés az lett volna, hogy „megváltoztatta lokomóciója irányát”.

Az információs társadalom irodalmának lassan két évtizedes bűvárlása során fokozatosan erősödött bennem az érzés, hogy egy regiment Kardos Lajos sem lenne elég ahhoz, hogy a fogalmi inkonzisztencia, a felszínesség, a felületesség és az ismerethiányból fakadó magabiztos tévedések tömör falaxiával szemben érdemes és értelmes dolog volna csatába szállni. Ez a kiterjedt és tagolt szöveghagyomány ugyanis bonyolult, többgenerációs referenciahálózatba szerveződik, ahol az első generációs ostobaságból második generációs hivatkozás lesz, ami a harmadik generációs kritikának már erős argumentumává fejlődik. A „nagy gondolkodók” árnyékában epigonok sárkányfog-veteményeiből sarjadt csapatok serénykednek, csakhogy nekik se kedvük, se idejük a valódi elmélyedésre, a forráskritikára, a gondolkodás kínjaira és az absztrakciókkal való szabadfogású birkózásra. A „nagy megmondások” mögül legtöbbször hiányzik a valódi olvasásteljesítmény, az eredeti szövegek gyakorta ismeretlenek, és mivel az interpretációkat már az előítéletek és elfogultságok elektromágnesei hajlítgatják, régóta meggörbült az a fogalmi tér is, amelyben valódi vita, vérbeli gondolati párbajok volnának vívhatók. Az előremutató „kritika” devalválódott, és helyette – Jászi Oszkár kedves kifejezésével – „gondolatrest” publikációs pótcselekmények zajából kellene „kihallani” a tartalmas tudományos üzeneteket. Ilyen értelemben (is) igaza van a Dessewffy–Ságvári párosnak: nem csoda, hogy természetes út vezet az információs társadalom elméletének kiüresedése felé.

Ennek az eszmetörténeti Augiász istállónak a megtisztítása több Héraklészért is kiált, de ki az, aki képes volna elterelni a folyókat? Hiszen vagy egy igazi „Nagy Elmélet” rakhatna rendet, magyarázó erejével elsöpörve a fogalmi hordalékot, vagy hosszú éveket kellene szentelni arra, hogy aprólékos historiográfiai és filológiai vizsgálatokkal, Kardos Lajos „irályának” követésével költözzön rend a rendtelenségbe, s átláthatóvá és leírhatóvá váljon a mind disszonásabb irányba fejlődő narratívák torz természetrajza.

Csakhogy nem vagyunk félistenek, a társadalomtudomány inkább szervezetszociológiai, mintsem intellektuális nyomás alatt álló taposómalmaiban még a témaválasztásaink is kompromisszumok eredményei: mindig akad „sürgősebb”, fontosabb elvégeznivaló, mint a ránk senkitől sem szabott „küldetés” beteljesítése. Ki akar Don Quijote lenni a maga szűkebb tudósközösségében? Miért mülassuk az időt tisztázó elmélettörténeti rekonstrukciókkal, amikor itt süvít körülöttünk az információs szélvihar, és szinte

minden rohamával átalakítja-átrendezi a jól ismert társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális tájképet?

A rossz lelkiismeret miatt azért néha, „mintegy mellékesen”, célzott lövéseket adunk le – nem is a legveszélyesebb, hanem inkább a legbosszantóbb szellemi termékekre és szerzőkre. Hiszen az információs társadalom irodalmában régóta helyet követelnek maguknak a teoretizált morális pánik szószólói, az összeesküvés-elméletek új generációjának napszámosai, a már régen megcáfolt közhelyeket és mítoszokat újra felfedező dilettantizmus neofitái,¹ sőt a már magunk mögött hagyott hitt múlt avított és ordas eszméit információs nyelvezettel modernizáló szellemi bajkeverők is. Egy-egy „sorozatlövés” erejéig jólesik beugrani a lövészárokba,² de ki akarja leélni tudományos életét golyózáporban és sárban? Így aztán a legkisebb ellenállás irányába haladva *Velük*, a hamis tudat bajnokaival még megvívjuk olykor-olykor a harcot, de az „igazi” frontra már nem merészkedünk ki, hiszen azt csak teljes fegyverzetben volna érdemes – ehhez viszont nélkülözzük legszűkebb és legértékesebb erőforrásunkat, az időt.

Az *Információs Társadalom* „kritikai” tematikus száma módot ad arra, hogy – későbbi kutatásokat inspirálандó – megpróbáljam feltérképezni és modellezni az információs társadalommal kapcsolatos kritikai szövegtermést, és az eképpen kifeszített tipológiai térbe elhelyezzek számos, általam problematikusnak tartott megközelítést és szerzőt. A két leginkább kártékonynak tartott, legjobban elterjedt jellegzetes kritikai pozíció tarthatatlanságát részletes elemzéssel igyekszem bizonyítani.

Scott Lash és a „dezinformációs társadalom”

Lehetséges egyáltalán kritikai elmélet a kortárs információs társadalomban? – teszi fel a kérdést Scott Lash 2002-ben megjelent könyvében (Lash 2002). És mivel úgy látja, hogy a „globális információs rend” (*global information order*) afféle „kis gömböcként” mindent magába szippantott, nem maradt hely, ahonnan „külső” kritikai reflexiókat lehetne megfogalmazni. S mivel nincs menekvés az „információs rend” elől, a kritikai elmélet a továbbiakban nem lehetséges. A kritikának egyetlen felülete marad, magának az információnak a kritikája (*thus the critique of information will have to come from inside the information itself*).

¹ A velük foglalkozó – sajnálatosan gyér – irodalomból l. leginkább Sandywell (2006).

² Az információs kultúra téves közhelyeinek ostromozásával kezdtem (Z. Karvalics 1998), majd az információs túlteltség mítoszának megcáfolásához hívtam segítségül egy friss amerikai tanulmányt (Z. Karvalics 2000a). Az internetre fenyegetésként tekintő és a hálózati polgár torzképeit gyártó szerzőknek szolt egy rövidebb cikk (Z. Karvalics 2000b) és egy hosszabb tanulmány (Molnár – Z. Karvalics 2000). Utóbb a szociológus szakmai közösség számára igyekeztem összefoglalni, hogy melyek az információs társadalom diskurzusának tisztaságát leginkább veszélyeztető téves kiindulópontok és pozíciók (Z. Karvalics 2003). Az egyébként fontos, ökológiai és médiakritikát összekapcsoló megközelítés és szemléletmód néhány elhibázott kiindulópontjának és következtetésének összevetőire hosszabb tanulmányban tértem ki (Z. Karvalics 2004). Az információs társadalomra vonatkozó összeesküvés-elméleteket (Z. Karvalics 2005) és a kortárs médiatartalmakkal kapcsolatos, akár akcionista dűbbe is átforduló morális pánik tarthatatlanságát és veszélyességét is nagyobb lélegzetű tanulmányban igyekeztem bemutatni (Z. Karvalics 2006).

De mi is volna ez az „információkritika”? Lash az információ három tulajdonságából (illékonyosság, kormányozhatatlanság, eldobhatóság) vezeti le a reflexióképtelenség téziséét.

Az illékonyosság (*ephemerality*) az információáramlás sebességének volna a következménye – mivel újabb és újabb hullámban érkezik az információ, nem marad idő a feldolgozásra, így minden csak „átszalad” rajtunk, és „hullámról hullámra” lazulnak azok a szálak, amelyek az adekvát jelentéseken keresztül kötnek minket a valósághoz.

A kormányozhatatlanság (*ungovernability*) az információ afféle hiányzó „láthatatlan kezére” utal: vajon milyen szervezőelvek szerint válik kezelhetővé ez az irtózatossá nőtt áramlás? S mivel a „piac” valamennyire mégis szabályozza a tőke és a pénz mozgását, az információét viszont nem, az információ világa anarchikusabb, mint a tőke birodalma.

Az „eldobhatósággal” (*disposability*) Lash arra igyekszik rámutatni, hogy ahol információk vannak, ott kell lennie információk szemétnak is. Az információfeleslegből egész egyszerűen szemét lesz, mivel az „anarchia” miatt nem vonatkoznak rá feldolgozási-újrahasznosítási szabályok. A szemét így az egész információs társadalom metaforájává válik (*Garbage is a metaphor for the whole information society*).

Az információ e három tulajdonsága együttesen vezet az intelligencia hiányához (*unintelligence*) és emiatt a hiteles reflexióra való képtelenséghez. Ez valójában nem is információs társadalom – hangzik Lash konklúziója –, hanem „dezinformációs társadalom” (*disinformation society*).

Lash koncepcióját, világmagyarázatát, megközelítésmódját, kiindulópontjait és egész érvelését *sokszorosán elhibázottnak, leszűkítőnek és tévesnek* tartom: a szerzőre magára azonban mint *a témában jártas, olvasott, a valóság általa vizsgált összefüggéseire érzékeny* gondolkodóra tekintek (akárcsak rangos kiadója, a Sage). Lasht ugyanis nem befolyásolják előítéletek, nem tesz engedményt az ostobaságok zászlóvivőinek: egyszerűen saját logikai és módszertani hibáinak a foglyává válik. Nem torzítja el prekonceptiója érdekében a valóság leírását, csak éppen az elemzése – a rosszul megválasztott szempontok miatt – nem lehet sikeres. Teljesítményének tudományos értékét éppen állításainak megcáfolhatósága bizonyítja. Fogjunk is hozzá, illusztráció gyanánt, az elsőhöz!³

Lash illékonyágtézise kísértetiesen emlékeztet Hajnal István írásbeliség-kritikájára, amelyre Kondor Zsuzsanna tanulmánya irányítja rá a figyelmet: „[Hajnal] saját korát azon kornak tekinti, ahol az írásbeliségben kialakuló gondolkodás- és szemléletmód elszakad a mindennapok világától, s mintegy önmagába zárkózva, az élettől idegenné válva, saját mechanizmusainak kiszolgáltatva voltaképp kiüresedik. [...] A szövegek világa nem gyarapodhatnék emberi hozzájárulás nélkül, de az indíttatás egyre inkább a szövegekkel kapcsolatos kényszerből születik meg, s nem a mindennapok világával való érintkezésből. Hajnal a modern kultúrát mint »betúnarkózistól« szenedő kort jellemzi, amiből az egyetlen kiutat az élmények, tapasztalatok valódiságához való visszateérés jelentheti.”

Hajnal természetesen nem „igazolja” Lasht, hiszen mindketten ugyanazokat a típushibákat követik el: nem a szükséges komplexitással kezelik a kérdést, és érvelésük

³ Lash második és harmadik tézise is tarthatatlan, de azok megcáfolásához önálló tanulmányokra lenne szükség. Szerencsére mások (pl. Sandywell 2003) részben elvégezték már ezt a feladatot.

logikai szerkezetében összekeverik az univerzális kvantort az egzisztenciálissal.⁴ A hamis következtetések így a leegyszerűsítésből és a logikai feszesség hiányából fakadnak.

Először is: Az információk (ill. Hajnalnál a szövegek) „hullámai” nem homogén minőségek. Egészen másként viselkedik az információk (ill. szövegek) olyan áramlása, amely a *(mindennapi) cselekvés koordinációjához* kapcsolódik, megint másként az, amelyik a *tudományban és az oktatásban* „kering”, információs „csomagokként” fogadjuk be a *műalkotásokat*, és egészen sajátos törvényszerűségek jellemzik a *médiaszféra* „kibocsátását”. Ezek közül vajon melyikre akar igaz lenni a kritika? Más elméletek leggyakrabban a médiát „találják meg” az „illékonyság” okozójaként, de még itt is számos további distinkcióra volna szükség, hogy valamiféle igazolhatóan érvényes megállapításig jussunk. *Az állítások tehát érzéketlenek az információ tartalmára.*

Másodszor: Ki a folyamat alanya, „elszenvedője”, a „felesleges” információk sikertelen feldolgozója, aki távolodik a valóságtól? A sommás állítások alkalmatlanok a befogadótípusok (egyén és egyén) és a befogadási alaphelyzetek közötti óriási különbségek kezelésére. A más összefüggésben oly sokszor emlegetett (és növekvő abszolút számú) írástudatlanok, ill. funkcionális analfabéták esetében például jól látszik, hogy komolytalan volna rájuk alkalmazni a tézist – de akkor kire illik? A legfejlettebb országok leginkább információ-intenzív környezetében élők? Az „értelmiségiekre” általában? És hol? Munkájukban vagy magánéletükben? Nevezzünk meg csak egyetlen nagy létszámú és tipikus csoportot, amelynek tagjaira egyenként igaz volna az állítás! Minél nagyobb felbontásban és minél inkább valóságközeli helyzetekben próbálunk megfeleltetéseket találni, annál inkább kiderül, hogy *az állítás érzéketlen az információ hús-vér befogadóira.*

Harmadszor: ha a befogadás egyedi aktusa az individuumhoz is kötődik, az információáramot a közösségi térből lehet levezetni. A közösségnek vajon melyik szintjére vonatkozik Lash és Hajnal tézise? Kicsiny vagy nagyobb csoportokra vagy akár az egész emberiségre? *Az állítás érzéketlen arra, hogy az információtömeget elszakíthatatlan párjával, az azt befogadó közösségek méretével együtt kezelje.* (A méret – az interakciókon keresztül – eleve „forgalmat” generál.) De nemcsak a közösség mérete nő szakadatlanul, hanem a Tudás Univerzuma is, amely nyersanyaggal táplálja az információáramot. Mit ér e három, szervesen összekapcsolódó szempontból csak egyet kiragadni?

Negyedszer: Az állítás érzéketlen az információáram funkcionális összefüggéseire. Az információ nem „ömlik” ránk, mint az eső, hanem szakosított intézményeken keresztül tudatosan termeljük, „fogyasztásra”. A csatornák, amelyek kiépülnek, hogy eljusson hozzánk, sokkal inkább olyanok, mint a közmű – megeresztjük az információs vízcsapo-

⁴ Az egzisztenciális kvantor („van olyan x, amire igaz az, hogy...”) helyesen akkor és úgy fordul elő társadalomelméleti elemzésben, amikor egy kiterjedt, összetett jelenségsalád valamely létező és figyelemre méltó, sajátos, speciális részahalmazáról fogalmazunk meg állítást. Az univerzális kvantor („minden x-re igaz, hogy...”) a jelenségsalád egészének absztrakciós szintjén mozog, hiszen az állítás érvényét akár egyetlen el-
lenpélda is megkérdőjelezi.

kat. Az „áramlásokat” egyedi döntések aktualizálják és szabályozzák. A „világtól való távolodás” optikai csalódás. Az információs közvetítettség révén a valóság más szeletei, rétegei válnak megismerhetővé, mint a „hagyományos” módokon, és óriási erőfeszítéseket teszünk, hogy erre a feladatra specialistákat alkalmazzunk, hatékony technológiákat fejlesszünk ki, és cél-intézményeket állítsunk fel: ezeknek a munkamegosztásban éppen azt a feladatot szánjuk, hogy információs igényeinknek eleget tegyenek. És eleget is tesznek, nem is akárhogyan.

Bárhonnan nézzük is, Lash és Hajnal tézise annyira összezsugorodik, hogy alig marad belőle látható állítás. *Bizonyos információtípusokhoz kötődő tevékenységek bizonyos befogadónál, bizonyos élethelyzetekben, bizonyos feltételekkel leírhatók „feldolgozási deficitként” vagy „betűnarkózisként”.* És ezt, ebben a formában, már nem is vitatnánk. Univerzális, az információs társadalom egészére érvényesnek szánt tézisként viszont használhatatlan, a kritika „pengéje” kicsorbul.

Ne feledjük el, hogy kiváló szerzők nem kellőképpen megalapozott kritikáját bíráltuk (Hajnal egyenesen a 20. századi magyar társadalomtudomány egyik legnagyobb alakja). Arra kívántunk rámutatni, hogy a felkészültség és a tárgyismeret találkozása sem garantálja azt, hogy a szakmailag korrekt kiindulópontok tartható tézisekké transzformálódjanak. Minderre azért volt szükség, hogy jól láthatóvá váljon: ha akár a felkészültség, akár a tárgyismeret hiányzik, akkor a helyzet a fentiekben elemzettnél sokkal rosszabb is lehet.⁵

Hogyan görbítsünk tükröt?

Az információs társadalom fogalma egyike a [...] kommunikációelméleti metaforáknak, csakúgy, mint a hálózati társadalom vagy a médiatársadalom – kezdi tanulmányát Maren Hartmann, és már tehetnének is félre azonnal a szöveget, mert ilyen felütés után kevés jóra számíthatunk. Ha valaki egyszerű kommunikációelméleti metaforaként tekint az információs társadalomra mint afféle „izgalmas” terminusra, amivel ügyes társadalomkutatók érdekessé teszik a tárgyat, és még elemző erőt is merítenek belőle, akkor egész egyszerűen nem ismeri, csak hivatkozva az információs társadalom szöveghagyományát. *Az információs társadalom „klasszikus narratívája” ugyanis civilizációelméleti szintű,* és a terminus maga csak sokadsorban, illetve eredetét tekintve metafora is. A „riválisnak” tartott metaforák (mint azt a Webstert bíráló következő részben részletesen bemutatom) viszont az információs társadalom bizonyos részjellegzetességeit ragadják csak meg. De mi is volna akkor az információs társadalom fogalmának az értelmezési tartománya Hartmann-nál? Az, hogy „az információ különleges szerepet játszik a társa-

⁵ Amikor például egy amerikai író annak az álláspontjának ad hangot, hogy a fiatalok teljes generációja (*entire generation of young people*) virtuális gépként, afféle bioszámítógépként raktározza az információkat, mert nem képes ezeket a morzsákat a tudás jelentésteli korpuszaivá szervezni (Carr 2001), akkor visszaköszön Lash üzenete, mégis mekkora a különbség! Carr mindezt úgy állítja, hogy feltételezései vannak a kortárs fiatalokról (ezek tökéletesen tévesek és megalapozatlanok). A szempont, ami miatt a megszólalási kényszert érzi, a fiatalok védelme „a hálózatot elárasztó pederasztáktól és pornóárusoktól”, szintén inkább érzelmi alapú, és nem e kétségkívül jelenlevő hálózatszociológiai jelenség alapos ismeretéből fakad – így születik meg egy intellektuálisan közveszélyes tézis.

dalomra vonatkozó elgondolásokban”. Később: „Az információs társadalom metaforája ösztársadalmi eszményképnek is alkalmas volt, mivel megmutatta, hogy mi a kívánatos és az elérhető: a hozzáférhető információ megsokszorozása.” Még később: „Az információs társadalom fogalmában a hangsúly a kommunikációs lánc legkisebb részén van: az információn”.

Maren Hartmann, lássuk be, az információs társadalom elképesztően eltorzított fogalmával dolgozik. *Sem Daniel Bell, sem senki más az információs társadalom standard szöveg hagyományában soha nem állított olyasmit, amire Hartmann visszatérően utal.* Éppen ellenkezőleg. Daniel Bell maga éppen azért *utasította el következetesen az információs társadalom kifejezés használatát, nehogy bárki is avval igyekezzen legyengíteni az elméletét, hogy magát az információt helyezi a középpontba.* Úgy látszik, Bell tíz szintetikus és központi kategóriája (termelési mód, gazdasági szektor, átalakulást hozó erőforrás, stratégiai erőforrás, technológia, tudásbázis, módszertan, időperspektíva, tervezés, vezérelv) úgy viselkedik, mint a tömeg a helytartói palota előtt: hiába üvölti mindenki külön-külön, hogy az információs társadalom fogalma „komplex és holisztikus társadalmi-gazdasági-kulturális alakzatra utal”, a végére mégis mindenki „Barabbást”, *információ-központúságot* hall ki a hangzavarból. Hartmann ugyanis sajnos nincs egyedül ezzel a minősíthetetlenül leegyszerűsítő véleményével: naponta találkozunk szigorú kritikai pózba merevedett szerzőkkel, akik sajnálkozó és megrovó szigorral utasítanak el egy olyan tézist, amely kizárólag az ő fejükben létezik, és egyetlen funkciója, hogy jól meg lehessen cáfolni. Tegyük hozzá: a tudástársadalom vagy tudásalapú társadalom szószólóinak nagy része is ekképpen paralizálja az információs társadalom fogalmát, csak azért, hogy annak helyére a saját terminusát tuszkolhassa be. Valójában Hartmannt is ez vezérli: a *mediatársadalom* metafora „magasabb értékűségéért”, átfogóbb minőségének elfogadtatásáért küzd⁶. Sajnos közvetve így jár el a Webster által – érthetetlen módon – pozitív kontextusban idézett Anthony Giddens is, amikor megállapítja, hogy minden társadalom – mihelyt nemzetállammá válik – „információs társadalom” annyiban, hogy működésében alapvető jelentőségre tesz szert a lakosságra és a rendelkezésre álló forrásokra vonatkozó információk összegyűjtése, tárolása és ellenőrzése (Giddens 1985, 178). Giddens szellemesnek szánt, valójában diskurzusromboló megközelítése ugyanis minden eddig bemutatottnál leszűkítőbb, hiszen azt implikálja, hogy valamikor, valaki az információs társadalmat nem is általában az információk, hanem kifejezetten „a lakosságra és a rendelkezésre álló forrásokra vonatkozó információk összegyűjtése, tárolása és ellenőrzése” szerint definiálta.

⁶ Hartmann abból indul ki, hogy „a mediatársadalom fogalmában a hangsúly [...] a mediatizáció van, amely az információt és a hálózatokat szintén magában foglalja”. Ahhoz, hogy ilyet állíthasson, már a kommunikációs folyamatok abszolutizálásáig kell jutnia a médiafogalom parttalan kiterjesztésével. „Werner A. Meiernek és Heinz Bonfadellinek a mediatársadalom fogalmára vonatkozó kritikája [...], miszerint ez a fogalom túlságosan középpontba helyezi a médiumokat, és a társadalom irányításának döntő elemévé emeli azokat [...] annyiban tűnik félrevezetőnek, hogy nagyon szűk értelemben felfogott médiafogalmat vesz alapul”. Meiernek és Bonfadellinek ismeretlenül is megszorítva a kezét jelzem, hogy ez a gondolkodási csapdahelyzet egyenes következménye annak, hogy a diszciplináris elfogultság az információs folyamatok egyik alesetéből, a kommunikációból ontológiai elsőbbséget varázsol, és – gyakran Umberto Eco háta mögé bújva – a kommunikációból igyekszik levezetni az információt. Úgy tűnik, reménytelen vállalkozás a makacsul újratermelődő kommunikációelméleti hübrisz megtörése. (Minderről részletesen l. Z. Karvalics 1995/2003).

Érdekes, hogy ennek a fajta leszűkítésnek az egyik alakváltozata kísérteties pontossággal megjelenik a posztindusztrialitás fogalmának a kritikájában is. Amikor a más esetekben pontos és szigorú Faragó Péter azt állítja, hogy „megtévesztő már maga a poszt-indusztriális kifejezés is, amely igen erőteljesen azt sugallja, hogy végérvényesen meghaladtuk az évszázados ipari viszonyokat”, miközben „az ipari termelés, az indusztrialitás szerepe mit sem csökkent az utóbbi években”, elfelejti hozzátenni, hogy kritikája csak egy szóhangulatra és nem a posztindusztriális paradigma „alapító atyáinak” álláspontjára vonatkozik. Sem Bell, sem Touraine nem fogalmaztak meg soha olyasmit, hogy az „ipar meghaladása” volna a posztindusztriális állapot lényege. Amit nekik lehet tulajdonítani, az a „másfajta” ipari szerkezet, de még inkább a „másfajta munkavégzés” állítása, amit persze kiegészített számos további szempont is. Az információs társadalom irodalmának egyik jellegadó vonulata éppen avval írta be magát a fogalomtörténetbe, hogy felmutatta a dominánssá váló *információ- és tudásipart*.

De menjünk tovább, mert a Hartmann-lejtőn sincs megállás: „Mind Bell, mind pedig sok Bellre építő elmélet esetében [...] az elméletek rendre az információnak olyan definíciójából indulnak ki, amely annak számszerűsíthetőségét tételezi. Ritkán találkozhatunk az információ olyan értelmezésével, miszerint az a kommunikáció interpretációja révén érhető el. Ehelyett inkább mérhető tényezőkről hallunk, mint például az információs ipar növekedése (ami pl. az információs szektorban foglalkoztatottak száma alapján mérhető), az emberek tulajdonában levő tömegkommunikációs eszközök száma, az azok mellett eltöltött órák száma stb. Az elméletek közül sok ténylegesen effajta mérésekre épül.”

Ha eddigi csúsztatásai csak kis földmozgással jártak, ezen a ponton Hartmann már egész hegyoldalak leomlasztásáig jut. Nemes egyszerűséggel összekeveri az információnak mint entitásnak a számszerűsíthetőségét és a gazdasági szektor teljesítményében, a foglalkoztatási statisztikákban, az intézményekben és az eszközökben megjelenő információs jellegzetességek, ill. változások mérhetőségét. Ráadásul *Bell soha nem indult ki olyan definícióból, ami az információ számszerűsíthetőségét tételezte. Épp ellenkezőleg: érzékelte, hogy az információ fogalmával a kognitív univerzumnak csak kis darabja volna megragadható, ezért egy rövid exkurzuson kívül nem is foglalkozott az információ fogalmával, és még kevésbé definiálta azt.* (Annál többször használta megfelelő kontextusban például a tudás kategóriáját). Hasonlóképpen járt el Toffler, Masuda vagy újabban Castells is.

Búcsú Webstertől

Frank Webster soha nem volt eredeti gondolkodó, olyan szerző, aki továbbfejlesztette volna az információs társadalom narratíváját. Alaposan és visszatérően, nagy példányszámban és több kiadásban megjelent könyvekben tárgyalt különböző elméleteket, amelyeket az információs társadalom diskurzusához sorolt, s ettől elnyerte „az információs társadalom egyik elméletörténeti atyja” megtisztelő címet.

Ehhez képest az Atya már 1997-ben megtagadta a Fiát, amikor (az ebben a lap-számban közölt könyvfejezetben) így írt: „[...] komoly kétségeket juttattunk kifejezésre

az „információs társadalom” eszméjének érvényességét illetően”. Elképesztő az a fogalmi zűrzavar, az a szakirodalmi Babel, amelyben egyetlen lendületes gondolatmenetben egészen különböző minőségeket összekever, csak hogy kimutassa, hogy „védelmezői” „eltérő módokon határozzák meg az információs társadalom fogalmát”, és lemondtak „az információ jelentését és rendeltetését firtató kérdésekről”.

Ennek az egyetlen fejezetnek az ízekre szedéséhez hetek munkája vagy egy szemeszter hosszúságú szeminárium kellene.⁷ Csak ízelítőül: akárcsak Hartmann, visszatérően összekeveri az *információmennyiség (absztrakt) mérését* és az *információs társadalmi állapot (vagy dinamika) konkrét méréséül* szolgáló kritériumokat. Konklúziójában egyenesen – a tényeket meghamisítva – azt állítja, hogy az információs társadalom teoretikusai bitekkel operálnak, kvantitatív mutatókat használnak bizonyítékként arra, hogy a társadalom minőségi változásait jelezzék. Valójában az *információs társadalom egyetlen elméletét sem mutatja be* (Masudát vagy Bellt nem is említi, Tofflert is csak kétszer, érintőlegesen), ám „az információs társadalom apostolaként” mutatja be azt a Töm Stoniert, akinek három számottevő, de végtelenül problematikus műve közül az egyik az információ egyesített fogalmáról szól (és semmi köze sincs az információs társadalom diskurzusához), a másik a posztumán jövőről (szintén teljesen kívül maradván a szóban forgó diskurzuson, de érdekes adalékokat szolgáltatva a posztinformációs társadalom diskurzusához), a harmadik pedig egy vékony füzet az információ gazdaságtanáról. Eközben hosszan időzik Baudrillard erősen kontextuson kívüli, csak a használt szavak és a módfelett keresetten kibomló „jelentés-problematika” közössége okán tárgylemezre kerülő gondolatainál, és oldalakon át tárgyalja Theodore Roszak egykor nagyhatású, mára erősen poros, de már születése pillanatában is elfogult, féldilettáns kritikáját az információs társadalomról, amelyet egyszerre jellemeznek nemes indulatok és a tárgyra vonatkozó ismeretek erőteljes hézagai. Úgy könnyű kétségeket ébreszteni az információs társadalom fogalmának létjogosultsága iránt, hogy a diskurzusból kontextus és szerkezet nélküli mozzanatokat, másodsztintú epigonhangokat villantunk fel, vagy tudományon kívüli forrásból származó szövegdarabokat mutatunk meg,⁸ miközben bőven adatoljuk a kritikai vonulat (egyébként siralmas) élvonalát.

Webster leginkább megbocsáthatatlan és legkárosabb megoldása az, hogy felállítja az „az „információs társadalom analitikailag ötféle definíciójának” tézisét, és az ezekhez rendelni vélt „iskolákat” – sajnos – egyenként be is mutatja.

Az csak a kisebb baj, hogy valójában ezekben a miniportrékban sem az információs társadalom irodalmából kapunk ízelítőt, hanem – Dessewffy és Ságvári pontos megnevezése szerint – „az információs társadalmak különböző mikro- és makrosztintú kérdéseivel és részterületeivel egyaránt foglalkozó, ugyanakkor a korábbi állapotokhoz képest többé-kevésbé változatlan szerkezetben működő tudományterületek” szöveg hagyományából ötletszerűen, illetve csakis a prekoncepcióhoz szükséges kompozíció számára kiragadott idézetekkel kell beérnünk. A valódi gondokat máshol találjuk.

⁷ Addig is ajánlott olvasmány Nick Gane Webster-kritikája (Gane 2005).

⁸ A rendszeresen alkalmazott „vannak tudósok, akik...” mondatkezdés egyedüli funkciója az, hogy ne kelljen megnevezni szerzőt egy adott gondolathoz, hiszen azok jellemzően nem is léteznek az információs társadalom klasszikusainál, csak a „kritika” varázsolja elő őket, hogy aztán legyen mit megsemmisíteni.

Először: az információs társadalom definícióiból sok száz áll rendelkezésre, ezek azonban jellemzően nem abban különböznek, hogy a társadalom melyik alrendszerét helyezik előtérbe magyarázó elvként egy rövid kifejtés során, hanem abban, hogy *mit tartanak a leglényegesebb, legjellemzőbb, leglátványosabb, döntő mozzanatnak* a komplex társadalmi-gazdasági átalakulásban

Másodsor: Az információs társadalomnak egyetlen „legáltalánosabban dekódolható jelentése” létezik, amely az „ipari korszakként” jellemzett világtörténelmi periódust követő, azt felváltó új korszakot nevezi meg, *en general. Nincsenek alternatív információstársadalom-fogalmak.* Az egymással rivalizáló elméletek – teljes joggal – az átmenet részletkérdéseiben igyekeznek egymással szemben állást foglalni. Ez nem gyengíti, mint Webster állítja, hanem erősíti a diskurzust. A rivalizálás ugyanis *az elméletnek nem a makroszintjét, hanem a modalitásait* érinti, efféle kérdésekkel: *A nemzeti és a globális szint hogyan viszonyul egymáshoz? Az átmenet nemzeti forгатókönyveinek van-e eltérő tipológiája? Az egyes átmenetek időbeli különbségei miatt megváltoznak-e a kulcsindikátorok? Van-e az átalakulásnak teleológiája?* Stb.

Harmadszor: az információs társadalom elméletei, *ceterum censeo*, nem az információbőséggel, de nem is valamelyik alrendszer döntő szerepével definiálják az új társadalmi minőség létrejöttét, hanem *komplex, sokváltozós, a társadalom valamennyi alrendszerére kiterjedő holisztikus modellel.* Az *elméletek rivalizálása addig tartott, amíg mindenki a formálódó új minőség lényegét kereste*, az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évek közepéig. Dessewffy és Ságvári helyesen állapítja meg, hogy „a posztindusztrializmus elméletei jóval több forrásból, és ezáltal nagyon különböző gyökerekből és indíttatásokból táplálkoznak”, és a posztindusztrializmus elméletei az információs társadalom elmélettörténeti hagyományának csak egy részét teszik ki. A civilizációelméleti irány (Umesao, McLuhan, Kumon) vagy a futurológiai iskola (Toffler, Naisbitt) hozzájárulása legalább olyan jelentős. Abban a pillanatban, amikor az információs társadalom gyűjtőkategóriaként „bevett” terminussá lett (valamikor a nyolcvanas évek fordulóján), *feloldódott benne valamennyi korábbi részkísérlet*, amely a jelenségvilág egy-egy kitüntetett pontja felől igyekezett megragadni az átfogó új minőséget. Az egykor önálló elméletek definíció-komponenssé váltak, és ma együttesen konstituálják az információs társadalom szintetikus, „befoglaló” fogalmát.

Az alábbi táblázatból ezek az összefüggések csendesen és meggyőzően kiderülnek, mint ahogy annak a metaforafelhőnek a „topológiája” is, amely az információs társadalom „alternatívájaként” gomolyog. Valójában sokkal inkább arról van szó, hogy ez a sok-sok metafora egy gömbfelületen helyezkedik el, és együtt adják ki az információs társadalom holisztikus „gömbjét”. Aki – mint Hartmann – az információs társadalmat csak egy metaforácskának tartja a gömbfelületen, vajon mit gondol a gömbről magáról?

1. táblázat. Az információs társadalom szintetikus alapkategóriái, ezek mérhetősége és metaforái

Alapkategória	„Átbillenési pont” (tipping point)	Metafora
Termelés (Gyártás)	Az információs szektorhoz tartozó, információ- és tudástermékeket gyártó vállalkozások aránya a többi szektorhoz képest	információipar, tudásipar, információ- és tudásipar, információgazdaság, tudásgazdaság, tudásalapú gazdaság
Foglalkoztatás	Az információs és tudásszektorban foglalkoztatottak száma és aránya a többi szektorhoz képest	fehérgallérosok, információ- és tudásmunkások, immateriális dolgozók, tudásosztály
Munka	A végzett tevékenység jellege szerint hányan és milyen mélységben foglalkoznak „hivatászerűen” információs tevékenységgel	szimbólumfeldolgozók, értelmiség, agymunkások (brainworkers, mind workers)
Erőforrás és technológia	Az információ és a tudás felzárkózik a hagyományos erőforrások és tőkeformák mellé	szellemi tőke, humán tőke, információs tőke (information capital), vállalati információ és tudásvagyon
Jövedelem és vagyon	Nemzetállami szinten a GNP, az egyén szintjén a havi kereset mértéke.	jóléti társadalom (affluence), jóléti állam (welfare state)
Fogyasztás	A vásárolt információs és kulturális javak, eszközök és szolgáltatások aránya a fogyasztói kosárban, különös tekintettel a médiatartalmakra	consumer society, prosumers, mediatizált társadalom
Végzettség (iskolázottság)	A felsőfokú végzettségű szakemberek (diplomások) aránya a társadalmon belül	tanuló társadalom, meritokrácia
Megismerés	A megismerés mérhető dimenzióiban (mikroszkopikus nagyságrendek, csillagászati távolságok és méretek, felderített genomkombinációk, jelfeldolgozás stb.) elért eredmények és nagyságrendek	mediatársadalom, élethosszig tartó tanulás, tudományos forradalom, nano-skála, peta-skála
Konfliktus kezelési mód és hatalom-technika	A hagyományos hadviselési formák felcserélése, a gazdasági érdekütközések információs síkra terelése (üzleti hírszerzés, innovációs verseny). A társadalom „demokrácia-állapota”, a kontroll típusai és közvetítői	információs hadviselés, kiberháborúk, üzleti intelligencia, bürokrácia, kontrollváltás- és forradalom, kockázattársadalom
Interkonnek-tivitás	A kölcsönös összekapcsoltság mértéke	telematikai társadalom, „behuzalozott társadalom” hálózattársadalom
Világkép és logikai keret	A statikus, ill. energaközpontú világképet felváltotta-e már az információ-központú világkép? Elemzési-értelmezési keret-e már a globális rendszerszint és az „úrkorszak”? Jellemző-e a jövőre orientáltság?	globális falu, technokultúra, információs civilizáció

Forrás: Z. Karvalics (2007)

Mármint az is azonnal kiderül a fenti táblázatból, hogy mennyire önkényes és mennyire inhomogén a Webster által kiválasztott öt „analitikai definíció” (a technológiai, gazdasági, foglalkoztatási, térszemléletű és kulturális meghatározások). És amennyire problematikus a választás, ugyanannyira megkérdőjelezhető az expozíció is, különösen a technológiai és a kulturális „csoportban” – de erről máskor.

Negyedszer: Az információs társadalom igenis történeti „fenomén” (Z. Karvalics 2007b), akárhogy is Webster – sokadmagával együtt – kiiktatni a történetiséget az elemzésből. Az ahistorikus megközelítés kizárólag azt a célt szolgálja, hogy ne kelljen választ adni arra a kérdésre, amit Webster (helyesen) így fogalmaz meg: „A fejlődési görbe mentén hol van az a fordulópont, amely elválasztja az „információs társadalmat” attól, amit csupán „fejlett ipari társadalomnak” szoktunk nevezni?”

Aki azonban nekigyürkőzik a válaszkísérletnek, az azonnal megsemmisítő kritikát kap a nyakába, és a módszertani szkepszis mögött ott vigyorog a relativisztikus gondolkodói attitűd, amely csakis és kizárólag azt célozza, hogy kimutathassa: *voltaképpen nem is történt akkora változás a gazdaságban, a társadalomban, a politikában*. Különös látni, miként teszi zárójelbe ez az alapállás (ami Websternél, Hartmannál és Faragónál is *expressis verbis* alakot ölt) félszáz év „mainstream” társadalomtudományi gondolkodását, Riesmantól Castellsig, amelyet többek között az a cél vezérelt, hogy az átfogó átalakulás makroszintű, sarkalatos, fundamentális tartalmát tárják fel. Ha a „lényegi változatlan-ság” pozíciója következetes volna, nemcsak az információs társadalom fogalmát akarná elutasítani, hanem a gömbfelület összes elő- és segédfogalmát, illetve metaforáját is. Itt azonban általában kilóg a lóláb: azért kell „dekonstruálni” a diskurzust, hogy – talán Faragó kivételével – annak helyére különféle „ellenfogalmak” diskurzusai ülhessenek.

És vajon az, hogy az egyes gondolkodók más-más ritmust, más közvetlen előzményeket, más indikátorokat és más éveket választanak, értelmetlenné teszi-e a fordulópont keresését magát? Megkérdőjelezi-e azt, hogy igenis van kronológia: bizonyos fejlettségi fokon álló társadalmakban már végbement a váltás, másoknál nagyjából épp most van folyamatban, megint mások pedig még előtte állnak. Mint ahogyan kellett mintegy húsz év az információs társadalom fogalmának letisztulásához a tudományos közösségben, ugyanúgy bizonyára sok idő eltelik még, amíg a történeti ív egyes állomásainak sorrendjével kapcsolatban is kialakul a közmegegyezés.

Minderre három megoldás kínálkozhat. Lehet a választás *önkéntes-szimbolikus* (Naisbitt például kijelenti, hogy az információs társadalom 1956-ban „kezdődött” – mégpedig a Szputnyikkal és az információs- és tudásszektor statisztikailag dominánssá válásával) (Naisbitt 1982/1988). Magam az 1961. évet választanám (Z. Karvalics 2007a, 2007b), mások (mint pl. Toffler) a hatvanas évek közepét. Amikor a rivális „választások” érvvilágából kiemelkedik egy-egy mindinkább elfogadott nevezetes év vagy esemény, akkor az önkéntes-szimbolikus választás *konvencionálissá* fejlődik. A konvencionális „fordulópontok” (máris több ilyen létezik) elfogadottságát nagyban segíteni fogja, ha mérésműveletek támogatják. Webster kritikája teljesen értelmezhetetlen az indikátor alapú rekonstrukcióval szemben, mert *a mérési műveletek a társadalom alrendszerének átalakulását mérik, nem az információmennyiséget*.⁹

Ebből talán elég is ennyi. Befejezésül arra vállalkozom, hogy néhány „első lépést” tegyek a vitairódalom majdani tipológiájához, modellezéséhez.

Epilógus: Az információs társadalom kritikájának „dimenziói”

Az információs társadalom irodalma módszertanilag szintetikus és erősen multidiszciplináris, tárgyában pedig egyszerre „jelenkor-történeti” és történetfilozófiai irányultságú, hol erősen szociológizáló, hol technológiaorientált, máshol kultúra- és civilizációelmé-

⁹ Az információmennyiség-mérést hagyjuk meg a Berkeley Egyetem híres „How much info?” című kutatási programjának és a csökkenő súlyú, rohamosan periferizálódó japán „információstatisztikai” iskolának (amelynek a munkáját a szinte hibátlan Duff (2000) érthetetlenül sorolja az információs társadalom diskurzusának előzményei közé).

leti mélységekig tágul. Ennek okán „megöröklí” szinte valamennyi, a társadalomtudományban eddig határozott öntudatra ébredt kritikai pozíciót.

A technológiakritika például – ahogy Kondor Zsuzsanna írása nyomán ismét pillantást vetünk az elméletörténeti hagyományra – majdnem egyidős magával az írott tudománnyal: a Platónig visszavezetett „ellenmozgalmak” „mind az írás, mind a nyomtatás feltalálásának esetében inkonzisztens módon, de a fennálló gondolattechnikák védelmében éltek kritikával az adott invencióval szemben”. Ugyanez az attitűd vezet a számítógép-galaxis és az internet kritikáinak tollát (élükön azóta eltávozott „karizmatikus vezetőjükkel”, Neil Postmannel). Csakhogy a helyzet már itt bonyolódni kezd: az általános technológiakritikán belül sok *speciális technológiakritikai vonulat* létezik, amelyeknek nem általában a technológiával, hanem annak egyes vonatkozásaival gyűlik meg a bajuk. Az ökológiai szemléletmód a nagy energiaigény és az avval összefüggő környezetkárosítás miatt támadja a számítástechnika univerzumát, de például a tartalmi kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozik. Mások kizárólag a Hatalom és a „demokrácia-deficitet növelő technológia” kontextusában¹⁰ fejtik ki kritikájukat (l. elsősorban Feenberg 1991 és Feenberg 1999, valamint Kirkpatrick 2004). S míg az általános technikakritikában – Kondor Zsuzsannával együtt – „a hagyományos kritikai attitűd [...] enyhülését” érezzük, a speciális technikakritikában sok pozitív tartalék rejtezik, „a kritikai racionalitás[...] új módozatainak” megtalálásával.

Amint a technológiával (jelesül elsősorban az információkezelés és a kommunikáció technológiáival) kapcsolatos megközelítések egyes elemei koherens elméletté rendeződtek össze, a kritika abban a pillanatban alakot vált, és immár az adott technológia-elmélet kritikájaként jelenik meg.¹¹ Különösen elterjedtté vált például a „technológiai determinizmus” bírálata (ami egyre nehezebben tartható,¹² mégis sokaknak ez a „kályha”, ahonnan levezetéseiket indítják). Sajnos ezt teszi ezúttal Faragó is: „A technika által elbűvölt kutatók, így az IKTp képviselői is igen gyakran a technikai determinizmus csapdájába esnek, és leggyakrabban par excellence a technológia demokratizáló hatása mellett érvelnek.” Faragó mindezt a néhány éve tragikus hirtelenséggel elhunyt

¹⁰ Nem a technológia maga tehát a kritika tárgya, hanem az arról való tudás társadalmi aszimmetriája. A technológia természetének a hatalomtól független megértői, a *hackerek* ezért lesznek kulcsfontosságú szereplővé ennek az iskolának a szöveghagyományában.

¹¹ L. pl. az információs rendszerekre vonatkozó „kritikai hermeneutikáról” értekező Myers (2004) írását. Ugyanabban a tanulmánykötetben (Mingers–Wilcock 2004) „fedez fel” Probert (2004) Adornót mint az információs rendszerek kritikáját, kollégái (Jones et al. 2004) pedig Giddens munkásságában lelnek fel jó kiindulópontokat az információs rendszerek kritikájához.

¹² Ismételjük meg (Demeter Tamás szavaival): „[...] az ezen a területen végzett kutatások tanulságai alátámasztják azt a következtetést, hogy a kommunikációs technológia jelentős változásai – közvetlenül és társadalmi változásokat indukálva egyaránt – bizonyos megismerésbeli következményeket eredményeznek. Ilyesfajta következmények a megváltozó világképek (pl. a vizualitás fokozódó szerepének köszönhetően), a politikai és vallási ideológiák átalakulása (pl. a tudás demokratizálódása, széles körben hozzáférhetővé válása következtében), a tudás felhalmozódásának elősegítése (pl. a tudományos kommunikáció kiterjesztésével és sebességének növelésével) stb.” (kiemelés – Z. K. L.). Legújabbban Christian Fuchs (2007) és Wolfgang Hofkirchner (2007) könyvei, ill. előadásai hordozzák legerőteljesebben azt az állítást, hogy az internet „mint kapcsolattechnika” eredményezi a „fundamentális” társadalmi változásokat (ahogy Hofkirchner írja: „the Internet can be perceived as a possible trigger for societal developments bringing about fundamental change in the nature of society”).

Christopher Kedzie elméletének kritikájával illusztrálja, miszerint Kedzie tétele az volna, hogy „a technológiai fejlődés erőteljesen támogatja a demokráciát”. Csakhogy Faragó nem elég alaposan olvassa Kedziet, ezért kreálhat technológiai determinizmust ott, ahol az nincs. Kedzie lényegi instanciája a kölcsönös összekapcsoltság, az interkonnektivitás mértéke (*interconnectivity rate*). Fő megállapítása arra vonatkozik, hogy az interkonnektivitás a demokráciaállapotnak a legerősebb korrelációs párja (mint ahogy az összes többi társadalmi-kulturális mutatónak – az iskolázottságnak, a GDP-nek vagy az életkilátásoknak is). A kölcsönös összekapcsoltság méréséhez használja a korai hálózati képletek forgalmi adatait és topológiáját, de nem állítja, hogy a kapcsolat ok-okozati volna (különben nem is volnának lehetségesek a kivételek, mint például a mérés idején Szingapur vagy Észtország magas interkonnektivitással, alacsony demokráciaállapottal). Kedzie annyit mond, hogy ha egy tényezőt kellene kiválasztanunk a társadalmi állapotot meghatározó faktorok közül, akkor a kölcsönös összekapcsoltság lenne ez, mert valamennyi faktortal a legerősebb korrelációt mutatja.¹³

A technológiai determinizmusra emlékeztető módon kap új köntöst a hagyományos társadalomkritika (a „kritikai elmélet”) is, amelynek a „kapitalizmuskritikától” a „médiakritikáig” húzódó ívében helyet követelnek maguknak az egyes elméletek, illetve azok kritikái. És noha például Alain Touraine (autógyári) empíriából kinövő posztindusztrialitás-elmélete (Touraine 1968) és az információs társadalomban vagy az internetben *kizárólag* a profitsinálás közegét látó vulgárbaloldali irodalom¹⁴ között fényévnnyi távolság van, *nem a kritika helyes vagy helytelen volta, hanem a tükrözött valóságképek megalapozottsága, realitása és kiindulópontjainak minéműsége* határozza meg, hogy a kritika melyik lehetséges tartományba „esik”. Az alábbi táblázatban – az eddigi szempontokból formálva kategóriákat – a kritikai pozíciók nyolc lehetséges csoportját különítettem el:

¹³ „Érveléséből nem világlik ki, hogy a kommunikációs technológiák terjedése és az intézményrendszer demokratizálódása között hogyan alakul ki ok-okozati viszony” – ismétli meg Faragó. Azt már láttuk, hogy sem a technológiai determinizmus, sem az ok-okozatiság nem jellemzi Kedzie munkáit, nincs tehát, aminek ki kellene nála ez ügyben világlnia. De tegyük fel, hogy immár nem rajta, hanem egy valóban megvalósult technológiai determinista érvelésen kérjük számon az ok-okozatiság bemutatását. Lehet ilyen Ernest Wilsoné (2006), aki szerint a gazdasági és politikai fejlődés felhajtóereje a társadalom négy legerősebb aktorát (politika, gazdaság, tudomány, civil szektor) összekötő hat csatornán áramló információ mennyisége és minősége. Vagy Howard Rheingoldé (2002), aki szerint a technológia (az internet és a mobiltelefon) révén elért interkonnektivitás végső soron a cselekvések jobb koordinációjába, az események és a társadalmi viszonyok feletti megnövelt átlátóképességbe fordul – és akkor máris lehetne, korrekt tárgyszinten, címkék nélkül vitakozni arról, hogy vajon Wilson vagy Rheingold megoldása kielégítő-e.

¹⁴ Faragó közvetítésével ebbe a tematikus számba is besurrant egy nagyon enyhe változat: „Az e-demokratikus mennyország lehetősége a semmibe veszett, mivel a Web jelentős része a fokozatosan a kapitalista e-kereskedelem által uralt jövedelmező piaci területté vált – írják igen pesszimistán Dányi és Sükösd tanulmányuk bevezetésében (Dányi – Sükösd 2003, 291)”. Hogy csak néhány ellenvetést tegyünk: a Webnek nem „jelentős” része vált piaci területté, mivel a „nem piaci” részt is nagyon jelentősnek kell látnunk, az e-demokratikus mennyországot soha nem a „piacmentes internet” víziója kínálta, a Web piacosodása egyáltalán nem implikálja, hogy a demokratizálódás kapui cvvel be is záródnának stb.

2. táblázat. A „kritikai térkép”

INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM		VALÓSÁG (TÁRSADALOM)-KRITIKA		ELMÉLETKRITIKA	
Ábrázolás, ill. interpretáció		Eltorzított	Reális	Eltorzított	Autentikus
Gondolkodási- elemzési kiindulópont	Hamis tudati	Diskurzus- mérgező	Egyoldalú, manipulatív	Csalárd, megtévesztő	Elfogult, leegyszerűsítő
	Plauzibilis és megalapozott	Inkorrekt	Korrekt	Inkorrekt	Korrekt

A társadalmi valóságra, illetve az elméletekre vonatkozó kritikák közös jellemzője az, hogy miként tükrözik vagy hogyan „képezik le” tárgyukat, s elemzéseikben vajon helyesen interpretálják-e az érintett elméletet, illetve valóságábrázolásuk megfelelő ismeretekben alapul-e, vagyis az elemzéshez használt tények, illetve azok csoportjai konvergálnak-e az adott területre vonatkozó „általánosan bevett” leírásokkal. Sajnos nagyon sok esetben önkényesen eltorzítva jelennek meg a bírálat tárgyává tett elméletek tézisei, ill. alapvonásai, és tipikus eljárás a társadalomkritika hevében a valóság egyoldalú interpretálása (a kritikát erősítő sajátosságok hangsúlyozása, kiemelése, ill. abszolutizálása, ám a neki ellentmondó jellegzetességek negligálása). Ezt a korábbiakban alaposan illusztráltam – akárcsak azt, hogy a „korrekt elméletkritika” is bizonyulhat tévesnek. Ebből az is következik, hogy az igazság-érték nem lényeges változó, amikor a kritikai teret pásztázzuk.

Ahol azonban hiányzik a megfelelő ismeret, és torz az elemzési kiindulópont, ott kizárólag „hamis tudati” teóriák születhetnek (itt most csak magával a kategóriával foglalkozom, ennek ártalmasságát a bevezetőben már röviden érintettem).

A hamis tudat kifejezést itt nem marxi terminusként, hanem hétköznapi jelentéssel használom. Azt a megközelítésmódot, gondolkodói pozíciót értem rajta, amelyik a vizsgált tárgyról alkotott képtől és az arról rendelkezésre álló ismeretektől függetlenül, már a gondolkodás megkezdése, ill. álláspontjának kifejtése előtt téves premisszákkal, tarthatatlan szempontokkal, megcáfolt kiindulópontokkal építi fel elemzői apparátusát, abba gyakorlatilag elegyítve dilettáns és olykor irracionális elemeket. A hamis tudatra különösen jellemző a kételkedés hiánya és az erős érzelmi azonosulás, így szó sem lehet a kiinduló nézetrendszer falszifikálhatóságáról mint értékelési kritériumról. (A tudományos diskurzusok esetében a vitaközösség számára külön definíciók és megfeleltetések nélkül is egyértelműen kirajzolódnak a hamis tudati pozíciók – valahogy úgy, ahogyan a szavak legáltalánosabban használt jelentése).¹⁵ Más szóval: a hamis tudatnak talán az legjellemzőbb sajátossága, hogy nem a megismerő funkció, az ismeretek elmélyítése végett nyúl a valósághoz, hanem a már meglevő tudattartalom újabb tárgyra való „kiterjesz-

¹⁵ Erre a hasonlatra azért van szükségünk, hogy jelezzük: nem tartjuk célravezetőnek a fogalmak jelentését relativizálással kiüresítő, mégoly elgondolkodtató megközelítéseket és elméleteket, amelyek például a hamis tudat és a nem hamis tudat kérdéskörét néhány lépésben visszavezetik a világ megismerhetőségének hagyományos ismeretelméleti problémáira (ahogy tulajdonképpen Althusser Marx-kritikájából is az következne, hogy valójában minden hamis tudat, l. Belinszki 2000), vagy a tudományosság kontra tudománytalanság ellentétpárjából néhány szökelléssel a tudományos tudás „felpuhításáig” jutnak el (ahogy azt pl. Lyotard nyomán sokan teszik: abból, hogy a tudományon kívül is léteznek még autentikus megismerésformák, nem következik, hogy a tudományos versus tudománytalan oppozíció ne volna érvényes és jelenlevő).

tése”, saját kiindulópontjainak megerősítése vagy mások (cselekedeteinek) befolyásolása érdekében.

Az „ideológiát” ennek megfelelően nem azonosíthatjuk a hamis tudattal, ti., hogy szerepe a valóság „elleplezése” volna. Noha Daniel Bell híres (és az információs társadalom szöveg hagyományának a szempontjából is releváns) elemzése, *Az ideológia vége*¹⁶ ilyen értelemben igyekezett a kritikai társadalomelmélet munkafelületeiről eltávolítani az ideológiát mint a megértést nehezítő „szemellenzőt”, az ideológiailag „elkötelezett” megközelítés a fentiek értelmében nem szükségszerűen jelent hamis tudatot, legyen szó akár politikai, akár ideológiai, vallási vagy erkölcsi kiindulópontról. Ugyanakkor olyan erősen kísértének bizonyos jelentések, szerkezetek és összefüggések az ideológiamentes megközelítésekben is, hogy sok esetben az olvasói-befogadói percepció „címkézi fel” az egyes szövegeket.¹⁷

Az elméletkritika rétegmódellje

Befejezésül arra próbálok röviden rámutatni, hogy mitől olyan „éles”, „szakadékos” az információs társadalom kritikai tere.

Ha az „elméleti” performatívumokat négy szintre bontjuk (ahogy az a nyelvben vagy a cselekvésben is történik), azt találjuk, hogy a kritikai megszólalásnak is négy szinten nyílik kapu.

3. táblázat. Az elméletek „szintaktikája”

	Nyelv	Tevékenység	Elmélet
Elemi egység	Hang	Mozdulat	Fogalom (Metafora)
↓	Szó	Mozdulatsor	Tézis
Szintetikus minőség	Mondat	Művelet	Elmélet
	Szöveg	Technológia	Diskurzus

Ennek az egyszerű rendszerezésnek a felhasználásával (és a korábban mondottakra emlékezve) az alábbiakat ismerhetjük fel:

Először: Az információs társadalom irodalmában a fogalom szint és a diskurzusszint olykor szétválaszthatatlanul összekeveredik, így a fogalomkritika gyakorta út a diskurzuskritikához. Ha ilyesmivel találkozunk, végezzünk el egy érdekes gondolatkísérletet:

¹⁶ (Bell 1960). Bell tanulmánykötetének a bevezetése, összefoglalása és alcíme (*On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*) „üzente” mindezt erőteljesen, de korántsem azért, amit erről Luhmann (1997) gondol: „Szokássá vált az ideológiai korszak végéről beszélni” [ami annak tudható be, hogy] „a marxi gondolkodáson belül újabb eredményt már nemigen lehetett várni.” Valójában a hamis tudati jellegű ideológiai megközelítésektől nem lehetett már várni semmit, illetve a magyarázó erőt már nem kizárólag a társadalomkritikai kohóban edződő hagyományos elméletek ígérték.

¹⁷ A kilencvenes évek elején a budapesti Műegyetemen az információs társadalomról tartott kurzusaim villamosmérnök hallgatói visszatérően és egymástól függetlenül „lekiptomaxistázták” azt a Yoneji Masudát (Masuda 1980/1988), aki vállaltan és deklaráltan *nem* marxista.

Ha ugyanarra a diskurzusra nem az „információs társadalom” fogalmát, hanem valamilyen semleges fantázianevet alkalmaznánk, vajon mennyi maradna a kritikából?

Másodszor: Bemutattuk (elsősorban Websternél), hogy a diskurzuskritika gyakran él a tézisszint és az elmélet szint „kihagyásával”, mert úgy véli, hogy a fogalomszintű interpretációkkal szemben elég a kritikai fegyverzet felvonulni. Ebből fakad az elméletkritikának az a sajátossága is, hogy *elveszíti érzékenységét a referált valóságra*, és hermeneutikai bővös körökbe szalad bele.

Harmadszor: a jövőben könnyű lesz leleplezni az elméletkritikai csínytevéseket, ha kimutatjuk, miképpen használnak az argumentációban *elméleten kívüli tézist vagy diskurzuson kívüli elméletet*. Ahogy azonnal feltűnik, amikor a mondatban rosszul használt szó van, vagy a szöveget hibás mondat csúfítja el, ugyanúgy kell kialakítanunk az érzékenységet arra, hogy az elméletkritika efféle csúsztatásainak a felismerése is rutinszerűvé váljon.

Irodalom

- Belinszki Eszter 2000. A kritikai kultúrákutató a médiaelemzés gyakorlatában. *Médiakutató*, 2000/1.
- Bell, Daniel 1960. *The End of Ideology*. Glencoe, Ill., The Free Press.
- Carr, Caleb 2001. Information poisoning. Salon.com, 2001 január 8.
<http://www.salon.com/books/feature/2001/01/08/carr/index.html>
- Duff, Alistair S. 2000. *Information Society Studies (Routledge Research in Information Technology and Society)*. London, Routledge
- Feenberg, Andrew 1991. *Critical Theory of Technology*. Oxford, Oxford University Press.
- Feenberg, Andrew 1999. *Questioning Technology*. London, Routledge.
- Fuchs, Christian 2007. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. London, Routledge.
- Gane, Nick 2005. An Information Age Without Technology?: A Response to Webster. In: *Information, Communication and Society*, 8, 4, 471–476.
- Giddens, Anthony 1985. *The Nation State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge, Polity.
- Hofkirchner, Wolfgang 2007. *A Critical Social Systems View of the Internet*. Előadás a Social Theory-Research Network panelprogramjában (2007 szeptember). Rövid összefoglalója megjelent a salzburgi ICT&S hírlevelében (szeptember 30.).
- Jones, Matthew – Orlikowski, Wanda – Munir, Kamal 2004. Structuration Theory and Information Systems: a Critical Reappraisal. In: Mingers-Wilcock, 2004. 297–328.
- Kirkpatrick, Graeme 2004. *Critical technology. A Social Theory of Personal Computing*. Ashgate.
- Lash, Scott 2002. *Critique of Information*. Sage.
- Luhmann, Niklas 1999. Igazság és ideológia. In: uő.: *Látom azt, amit te nem látsz*. Szerk.: Karácsony András. Budapest, 7.
- Masuda, Yoneji [1980] 1988. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Tokyo: IIS, Washington DC: The World Future Society. Magyarul: *Az információs társadalom*. Bp, 1988, OMIKK.
- Mingers, John 2004. Re-establishing the Real: Critical realism and Information Systems. In: Mingers-Wilcock, 2004. 372–406.
- Mingers, John – Willcocks, Leslie (eds.) 2004. *Social Theory and Philosophy for Information Systems*. John Wiley and Sons.

- Molnár Szilárd – Z. Karvalics László: Our Netizen: Myths and misbeliefs vs. realities and perspectives. In: *Telematics and Informatics*, 2000/1. Special Issue: „The socio-cultural consequences of the European Information Society” 129–140.
- Myers, Michael D. 2004. Hermeneutics in Information Systems Research. In: Mingers–Wilcock, 2004.103–128.
- Naisbitt, John 1982/1988. Megatrends. Magyarul: Megatrendek. Budapest, OMIKK, 1982, 1988.
- Probert, Stephen S. 2004. Adorno: A critical theory for Information Systems. In Mingers–Wilcock, 2004.129–156.
- Rheingold, Howard 2002. *Smart Mobs*. Perseus Publishing.
- Sandywell, Barry 2006. „Monsters in Cyberspace”: Cyberphobia and Cultural Panic in the Information Age. In: *Information, Communication and Society*, Volume 9, No.1, February, 39–61.
- Sandywell, Barry 2003. Metacritique of Information. In: *Theory, Culture and Society*. Vol. 20(1), 109–122.
- Wilson, Ernest 2006. *The Information Revolution and Developing Countries*. MIT Press.
- Z. Karvalics László 1995. Információ versus(?) kommunikáció. *Jel-Kép*, 1995/2, 83–96. Kötetben: *Információ, társadalom, történelem (válogatott írások)*. Budapest, 2003 Typotex, 9–28.
- Z. Karvalics László 1998. Csontbrigád-effektus, avagy mit kezdünk az információs kultúra téves közhelyeivel? In: *Számítógépes kultúra: kihívás és fenyegetés* Szerk.: Galántai Zoltán Bp., URÁNUSZ, 29–36.
- Z. Karvalics László 2000a. Nem kell mentőöv! (Tonyia J. Tidline: Az információs túlterhelés mítosza). *Internet Kalauz*, 2000 február, 52–53.
- Z. Karvalics László 2000b. Menekülés Nimziki árnyékából. *Figyelő*, 2000/43, 27.
- Z. Karvalics László 2003. Tíz parazita, avagy mi rontja meg az információs társadalom diskurzusait? *Kultúra és Közösség*, 2003/4, 62–63.
- Z. Karvalics László 2004. Fantomra légvár – kritikai megjegyzések egy figyelemre méltó diskurzushoz. *Információs Társadalom*, 2004/3-4, 8–13.
- Z. Karvalics László 2005. Illuminátusok és digerátusok (összeesküvés-elmélet és cybertér). *Szoc.reál* (Összeesküvés-elmélet tematikus szám), október (10. sz.) 17–19.
- Z. Karvalics László 2006. Pokémon-pedagógia. *Kritika*, 2006 július–augusztus 31–35.
- Z. Karvalics László 2007a. Információs társadalom – mi az? Egy kifejezés jelentése, története és fogalomkörnyezete. In: *Információs társadalom* (Tankönyv). Szerk.: Pintér Róbert. Gondolat – Új Mandátum, 2007, 29–46.
- Z. Karvalics László 2007b. Az információs társadalom történetisége. In: *Információs Társadalom*, 2007/3, 47–69.